

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811. 161. 2'282'2

Г. І. Мартинова

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБСТАВИННИХ ПРИСЛІВНИКІВ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті репрезентовано прислівник як лексико-граматичний клас слів у діалектних текстах із середньонаддніпрянських говірок, проаналізовано обставинні прислівники різних семантико-синтаксичних груп і підгруп, виявлено специфіку їхнього функціонування в різних формально-синтаксичних позиціях і використання окремих обставинних прислівників у значенні інших розрядів.

У процесі дослідження з'ясовано, що адвербативи становлять за кількістю одиниць усього 7–12 %, причому чисельність може зростати за рахунок повторення відзайменникових прислівників. Найбільш частотні прислівники місця, напрямку та часу, тоді як причинові й цільові семантико-синтаксичні відношення представлені переважно прийменниково-відмінковими конструкціями та підрядними частинами складних речень. Більшість адвербіальних одиниць стали літературно-нормативними, підтверджуючи тим самим середньонаддніпрянську діалектну основу української літературної мови, однак частина прислівників виявляє своєрідність досліджуваного діалекту, має специфіку лексичного, словотвірного та фонетичного оформлення в різних діалектних зонах цієї мовно-територіальної одиниці.

Ключові слова: середньонаддніпрянський діалект, діалектний текст, зональність, прислівник, лексико-граматичний клас слів, обставинні прислівники місця, напрямку, часу, причини, мети.

Постановка проблеми. В останні десятиліття відчутна активізація досліджень української діалектної мови: з'явилося чимало праць, присвячених системному вивченню фонетики, фонології, лексичного та фразеологічного складу говірок. Меншу увагу приділено аналізу одиниць морфологічного рівня, їх складу, ієрархії та функціонуванню в діалектах. З огляду на це докладний опис різних частин мови, як центру граматичної системи говірок, так і її периферії, є актуальним, зокрема й щодо поглиблення виробленої в останні роки методики аналізу діалектного фактажу, вилученого зі зв'язних текстів.

Аналіз останніх досліджень і визначення раніше не досліджених частин проблеми. Прислівникова лексика української діалектної мови донині малодосліджена, зокрема їй присвячені спеціальні статті В. В. Німчука [8; 9], Т. М. Розумик [10], О. Т. Захарків [7], у яких звернено увагу на словотвір, семантику та функціонування прислівників у закарпатських і бойківських говірках. Н. П. Прилипко здійснила першу спробу характеристики темпоральних прислівників діалектів української мови загалом за матеріалами окремих праць і лексикографічних джерел [12], а також описала структуру й генезу прислівників говірок Чорнобильської зони [11]. У першому томі АУМ прислівники представлено на шести картах, причому лише дві з них лексичні [1, к. 86, 267, 268, 306, 307, 344].

Новим поштовхом для поживавлення студій над прислівниковою лексикою стала поява діалектних фонотек і текстотек, що уможливило вивчення функціонування, семантико-синтаксичних особливостей частин мови, частотності їх використання в мовленні. Так, М. С. Делюсто проаналізувала текстову реалізацію прислівників різного походження, специфіку їхньої семантики й ступенювання в степовій говірці Наддунав'я, відзначивши, що в мовленні вони посідають напівпериферійне місце (7,3% від усіх частин мови) [6, с. 10–12]. Прислівники в морфологічній системі перехідної говірки гуцульсько-покутського типу с. Баня-Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. засвідчила О. В. Вінтоняк [2, с. 11]. Про

семантичні групи прислівників середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя й особливості їхнього функціонування в діалектних текстах йшлося в доповіді Т. В. Щербини, виголошеній на Міжнародній конференції „Традиції та новаторство в сучасних діалектологічних студіях” (Львів, 4–5 жовтня 2012 р.). Однак прислівники середньонаддніпрянських говірок ще не були об’єктом ґрунтовного аналізу за матеріалами зв’язних текстів, що й зумовлює актуальність дослідження. Зважаючи на обсяг статті, обмежимося характеристикою обставинних прислівників, що становлять ядро цієї частини мови.

Мета статті – репрезентувати прислівник як лексико-граматичний клас слів у діалектних текстах із середньонаддніпрянських говірок, проаналізувати обставинні прислівники різних семантико-синтаксичних груп і підгруп, виявити специфіку їхнього функціонування в різних формально-синтаксичних позиціях.

Підґрунтям дослідження стали діалектні тексти, записані в середньонаддніпрянських говірках упродовж 1993–2013 рр. і представлені в збірниках (ГПК, ГЗП, ГЧ) та у вигляді електронної фонотеки на компакт-дисках. Це дає змогу репрезентувати нову в сучасній діалектології методику вивчення прислівників у зв’язному діалектному мовленні. Зважаючи на зональність середньонаддніпрянського діалекту, використовуємо тексти, що репрезентують говірки різного типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, прислівники – це периферійна самостійна частина мови, що сформувалася шляхом транспозиції іменників, прикметників, займенників, числівників і дієслів унаслідок виконання ними обставинної функції. Дослідники вважають, що лексичне значення цього лексико-граматичного класу слів синтаксично зумовлене категорійною семантикою інших лексико-семантичних розрядів, у структурі речення він функціонує в позиції детермінанта і в придієслівній позиції другорядного члена речення; поєднується з опорним словом зв’язком прилягання; для нього характерна морфологічна безкатегорійність і незмінність [4, с. 153–156, 185; 5, с. 298–300; 3, с. 18–21].

Аналіз діалектних текстів показує, що прислівник перебуває на периферії морфологічної системи досліджуваного говору, зокрема у зв’язному тексті, де в середньому понад 2300 слів, налічуємо тільки 92 прислівники (із 100 морфологічних одиниць 7–12 прислівників, тобто 7–12 %), причому оскільки в текстах переважають розповіді про життя, різні трудові процеси, то часто інформанти повторюють первинні прислівники *тод’і, так, отак, с’уди, ос’уди́во, тут, туто́во, там. Ко́сил’и ко́сами / ві́дзал’и д’івча́та сно́ти / носил’и в ко́ти / по́складал’и в ко́ти / а то́д’і во́зил’и підвода́ми у сто́ги / кл’ал’и сто́ги / а то́д’і вже́ ж мо́л’отил’а мо́л’отарка / о́дин с’н’и́п / отак на́кача́є / а то́д’і із то́го ж в’и́з’ме скру́тит’ пе́р’еве́сл’о / і з’я́же / і одки́дай’е́м / одки́да́йм на бо́ки / а то́д’і носимо ко́сар’і і ві́дзал’ни́ц’і (Дв); Так бу́л’о // а с’у́ди д’вер’і бу́л’и в ха́ту / і о́це ту́то́во о́дин сто́лик сто́йав / тут та́ке / то хл’і́б там скл’а́дал’и / і то́д’і та́ко л’а́ва / і та́ко л’а́ва / на́прот’а́з’і / а ос’у́ди́во отак п’і́л в осно́вному / а бу́л’о п’і́ч’і п’ри́п’ічо́к / пл’и́та так ви́ступал’а тут (Кн) та ін. Серед засвідчених у діалектних текстах відзайменникові похідні (*туди, тудо́йу, с’уди, с’удо́йу, куди, куда, кудо́йу, де, оту́то́во, ту́тички, ту́тичка, ота́мичка, ос’уди, ос’уди́во, ос’уди́го, отут, оту́то, оту́то́во, з’в’і́дт’і, пот’ім, по́том, то(и)́д’і, так, ота́ко, ота́ко́го, у́с’ак, в’с’а́ко, йа́кне́буд’, на́шчо, чо́м то́що*) та одиниці, утворені від номінативних частин мови: іменника (*з’ни́зу, з’ве́рху, в’го́р’і, до́дому, до́ма, гу́ртом, кру́жалка́ми, кру́гом, заму́ж, на́зад, в’е́чер, ве́чором, з’і́мо́у, л’і́том, вис’но́у, на́вхри́ст*), прикметника (*гли́боко, з’ма́л’о́чку, л’о́вко, ско́рен’ко, зно́в, на́дзе’л’и́н’*), числівників (*вос’м’оро́ч’ко́у, на́дво́йе, на́ба́гац’ко́*), дієслів (*на́в’битки, у́помку, хо́д’а*). Здебільшого прислівники поєднуються з дієсловами, виражаючи значення ознаки іншої динамічної ознаки: *Хо́дил’и хри́сти ти́сат’ / по́ д’вер’а́х / по́ в’і́кна́х / і на по́стро́йках / кру́гом (Кн); Та т’і́ки ста́л’а ве́чором / ду́ма́й’у / п’і́ду то́д’і до́ не́йї спа́т’ (Зл); рідше прикметниками чи іншими прислівниками, позначаючи кількісну характеристику статичної ознаки: *На́ба́гац’ко́ ве́сел’і́ше бу́ло // то́го шо́ то́д’і л’у́дей же́ бу́ло ба́гато (Кл); Йа́кшо си́лно тра́в’я́не по́коши́не / шо́ зил’е́не / кл’ал’и в***

п'ятки (Кн). Слова цього лексико-граматичного розряду виконують формально-синтаксичну функцію детермінантного другорядного члена речення, який передає різні обставинні семантико-синтаксичні відношення (*А йа йа¹би бул'а і ска²зал'а / прий'їж'ай да будимо жит' **о³тамичка*** (Зл); *Це коли там йа¹кий празник / шо трошки вип'їут' / а п'їан'їх не було* (Кл); *А вже п'їзн'їше стал'и **роскош'н'їше** жит'* (Кн); *Чолов'їк стоїт' розбира **напополам*** / (Нх); *Д'їжа називал'ас' / **тож**и **наче** тирир'із / **т'їки** во¹на **така** **наче** **наїскос'** стоїал'а **все** / **конусом** **наче** на низ* (Кн) та ін.).

У діалектних текстах засвідчено синтетичні, або морфологізовані (*з¹верху, уни²зу, кру³гом, в⁴потирик, наїскос', близ'ко, з⁵роду, з⁶в'їку*), й аналітичні, чи прийменниково-відмінкові прислівники (*ден' при ден', один на один, по за¹казу, вс' ²ого навс' ³ого, на ⁴ходу, з ⁵д'їда ⁶п'рад'їда*).

У посібниках для вищої школи прислівники класифікують за семантико-синтаксичними відношеннями здебільшого на два розряди: обставинні (місця, часу, причини, мети) й означальні (якісно-означальні, кількісно-означальні чи міри і ступеня, способу дії), тоді як в академічних граматиках ще вирізняють модальні й предикативні прислівники [13, с. 432–444; 5, с. 302–308; 3, с. 68–81]. А. В. Висоцький, спираючись на напрацювання функціональної граматики української мови, поглибив і удокладнив класифікацію прислівників: виділив ядерний і периферійні розряди прислівників, увиразнив семантичні відтінки кожної групи й підгрупи [Вис, с. 32–68].

Ядерним семантико-синтаксичним розрядом прислівників у діалектних текстах, як і в сучасній літературній мові, є обставинні, серед яких найчастотніші прислівники місця й напрямку та часу. Специфіка розповідного тексту, у якому необхідно повідомити, де й коли відбувалися події, зумовлена особливостями пізнавальної діяльності людини, яка, структуруючи дійсність, пов'язує її об'єкти з простором і часом: *А **в'єчер** вит' **д'га**їм і йди¹мо прат' на став²ок / виби³вайїм / а **тод'ї** до⁴дому при⁵носимо* (Нх); ***Тамичка** ш¹кол'а / **тод'ї** за ш²кол'у дали³чен'ко* (Злш); *Воно мото¹вило з²вец'а / мото³вило // п'їм'їток / **тод'ї** в'їн ски⁴дайїц'а от⁵утово / от⁶ут тир'є⁷в'їазуйїц'а / де оц'ї ро⁸жки / от⁹ут воно тир'є¹⁰в'їазуйїц'а мото¹¹зком / шоб воно ни зап¹²уталос'а / от¹³ут зн'їмайїц'а на оц'ому ж¹⁴ пер¹⁵еч'ку* (Пд).

Прислівники місця й напрямку слугують для вираження просторових семантико-синтаксичних відношень, зокрема серед них розрізняємо сім семантичних підгруп залежно від способу визначення локалізації дії чи стану:

1) прислівники, що визначають власне місце (*дома, замужем, зам'їж'у, дол'ї, по сус'їдс'к'їй*): *Систра мо¹їа / бул'а там у замул'ївц'ї / **замужем*** (Уст); *А / так во¹на тод'ї ше ни **зам'їж'у** була* (Бгд); *Бат'ка **дома** ни¹ма* (Дв); *І ви будите **дома** / і йа* (Лн); *Йа **дома** жи¹ву / бо ко²му йа ³нужна* (Гн); *І ми о⁴це **дол'ї** вс'ї сти⁵мо* (Дрз); *Там **по сус'їдс'к'їй** бул'а **Мархва*** (Уст);

2) прислівники, що визначають місце за розташуванням відносно вертикальної осі (*з¹низу, вни²зу, уни³зу, з⁴верху, із⁵верху, вгор'ї*): *А тод'ї те вже ж¹ полот²но стелимо на став³ку / так тра⁴вичка **зверху** / шоб ни⁵глибоко бул'о* (Нх); *Копи ка⁶зал'и / **зверху** ша⁷пку і воно со⁸б'ї стоїало* (Скр); *Їше а⁹би тра¹⁰вич'ка так бул'а / шоб о¹¹це пол'от¹²но на вод¹³иц'ї / і шоб **ізверху** на тра¹⁴виц'ї* (Іск); ***Вни¹⁵зу і вгор'ї** пер¹⁶еч'ки* (Пд); *Тод'ї у ц'їх ш¹⁷чоглах **уни¹⁸зу** так на пер¹⁹еч'ку* (Пд);

3) прислівники, що характеризують місце за розташуванням на горизонтальній осі (*с¹пери²ду, посе³редин'ї, з⁴аду, з⁵ад'ї, із⁶аду, кру⁷гом*): *О⁸це з⁹елин'ї у мене кру¹⁰гом сп'їд¹¹ниц'ї кв'їт'ки / а хот' от¹²ут о¹³це **спери¹⁴ду*** (Мс); *Ше на стол'ї кл¹⁵адут' по угл'ах хл'їб і **поси¹⁶редин'ї** тид хл'їб кл¹⁷адут' грош'ї* (СП); *Вис¹⁸нойу гор¹⁹од о²⁰рат' то брига²¹д'їр пошчи²²тайе / та од²³аїе в²⁴першу чергу чолов'їкам / а ми осталис'а **з²⁵аду*** (Лн); *Ком'їр // і в'їн полук²⁶ругом / **із²⁷аду** до²⁸вше* (Пгр); *А гу²⁹зир'ї от³⁰ак **кру³¹гом / кру³²гом / кру³³гом / за³⁴ходил'и*** (Уст);

4) прислівники, що визначають або вказують на локалізацію за віддаленням від просторового орієнтира (*р'а¹дом, тут, от²ут, от³уто, от⁴утово, т⁵утички, т⁶утичка, от⁷ам,*

тамичка, отамичка): Йакоби ж во́ни жи́л и ж **р'адо́м** (Дрз); Йа на одн'їй го́р'ї жи́ла / а в'їн на дру́г'їй жи́в / **р'адо́м** пои́ти (См); А воно ни́р'ївне / бо ко́рови сту́п'ами **тут** походи́ли (Кл); Дак ото́ йа зна́йу / шо ко́л'о дві́рей зверху та́ка по́лиц'а / о́це **отуто́во** ди́рви́ана / ну на́че до́ска (Кн); То́д'ї в'їн (п'ївм'їток) ски́да́йц':а **отуто́во** / **отут** тире́в'їазу́йц':а / де о́ц'ї ро́жки / **отут** воно ти́рви́азу́йц':а моту́зком / шо́б воно ни за́пута́лос'а / **отут**о зн'їма́йц':а на о́ц'ому ж не́реч'у (Пд); Так во́на уз'а́ла да за́бра́ла ми́не с'уди́ / ка́же буди́те лу́чи **тутички**; Со́нцє с'хо́де **отам** (Дрз); Так йа б / ка́же / **тутичка** жи́в / а йа йа́би бу́ла і ска́зала / при́й'ж'а́й да буди́мо жит' **отамичка** (Зл); у гові́рках півде́нної зо́ни сере́дньоа́ддні́пря́нських гові́рок засві́дчено ва́ріант **отуто́го**: С'ка́жимо **йаши́чик** / та **отуто́го** ди́р'жат' **його́ о́ц'ї кри́ж'івни́ц'ї** (Пгр);

5) прислівники, що характеризують місце відносно певного закритого простору (надвор'ї, всире́дин'ї): По́засті́л'а́йим у ха́тах скр'ї́з' / ше і **надвор'ї** кру́гом бу́ло (Дрз); До при́йіди́ш у сте́п / а на́чи́на т'ї́ки розви́дн'а́ц':а **надвор'ї** (Лп); В зи́мл'ї ко́пайц':а і ни ви́л'о́жине во́но **вси́ре́дин'ї** тим / ка́мени́м (Грб);

6) займенникові прислівники, які вказують на місце, його нечітку окресленість або всезагальність локалізації (де, н'їде, н'ї́де, н'ї́де, де́сь): Де ви́д'ї́точки бу́л и / ка́жут' до на́с (Дрз); А ти́пер / мо́йа ди́ти́но / ми́н'ї н'ї́х'то ни по́мо́же / **н'ї́де** н'ї́чого (Гн); Та ше ж і в ро́бот'ї ду́рна / ни про́гул'а́йу ж **н'ї́де** (Пгр); **Н'ї́де** н'ї́чого / н'ї́ гро́ше"ї ни́ма / **н'ї́де** н'ї́чого ни́ма́є (Лн); А дво́їє д'ї́тей хо́дил и в шко́лу / то / шчо́ **н'ї́де** жи́т' / то тре́ ст'ро́йц':а (ВБ); Ну дру́гий раз ни вс'ї́ну йа за́йти з до́му / і **де́с'** за́хо́вац':а // йа́к ми́не в́же вті́ат' по́йма́л и і по́визл' и (Вл);

7) узагальнювальні відзайменникові прислівники із семантикою поширення дії або стану в усіх місцях (скр'ї́з', кру́гом): Хо́дил и хри́сти ті́сат' / по́двер'а́х / по́в'ї́ках / і на по́стройка́х / **кру́гом** (Кн); А ха́та бу́ла на бо́лот'ї / і скр'ї́з' та́к і ди́рки (Дрз); То в́же поро́бив та́к і ла́ви од дві́рей **кру́гом** / аж на п'ї́ч' **оту́ди скр'ї́з'** (Мус).

Серед прислівників зі значенням напрямку дії вирізняють чотири підгрупи:

1) прислівники, що визначають власне напрямок (до́дому, за́м'ї́ж, за́му́ж, на́ті́ред, вси́ри́дину, в'є́рх, до́долу, на́зад, на́дв'ї́р): Ви́би́вайим / а то́д'ї до́дому при́носи́мо (Нх); І то́д'ї до́дому в́же ж бра́ли та́ке жи́л'ї́знен'ке бу́ло по́суда (Кл); Йа п'ї́шла со́б'ї **за́м'ї́ж** (Дрз); Ну на Ма́рхву ка́жут' / йа́к ви́йде во́на **за́му́ж** / да́к не"бу́де"м бра́т' (Дв); Йа о́т'ї л'є́нти та́ все **чи́сто на́п'ї́ред** с'уди́ за́бра́ла / і за ті́ми со́бака́ми / йа́к у́хну (СП); У с'т'ї́жки / і скл'а́дал и та́к / шо́б ко́лоски **вси́ри́дину** (Уст); Ну шчо́ во́но та́м ста́нови́лос'а / а **в'є́рх** в **оту́** ка́блuch'у / ото́ шо́б во́на ди́р'жалас'а (Пд); Ну йа́к у́же з'ї́мо́у / то **л'у́шч'ат' до́дол'у** (Лп); До го́д с'к'ї́ки жи́л и / і ви́рнул и́с'а **на́зад** у сво́їє ку́бл'о (Дв); Ви́в'ї́шуйт' **на́дв'ї́р** на мо́роз / во́но ви́ме"р'за́є (Лп);

2) прислівники, що встановлюють вихідний пункт руху (з'є́тудо́ва, с'тудо́ва, з о́ц'у́дова, с'у́дова, з'ц'у́дова, з'в'ї́д'ї, з'в'ї́дти, з'в'ї́дти́л'а, з'в'ї́дус'ї́л', з'ни́зу): Ви́йшла ма́ти з'є́тудо́ва / по́здоровка́лас' (Тш); Ма́ти йї́здила у Кийі́в і бра́ла ди́тину / сво́їє одлу́че" / на́че приве́"зе ди́тину **с'тудо́ва** (Лн); В'ї́ночок ота́ко бу́л'о з о́ц'у́дова пли́теш і **с'у́дова** / пли́л и і **з'ц'у́дова** (Бобр); Тре́ба вс'у́ж розби́т' / шо́б ви́т'а́гти **з'в'ї́д'ї** ме́д (Кн); У́же нас **з'в'ї́дти** увол'ни́л и (Дрз); Во́но ки́тит' / аж п'ї́на ви́ска́ку́є **з'в'ї́дти́л'а** (Дрз); При́воз'ат' **з'в'ї́дус'ї́л'** до це́ркви та́ с'в'а́т'ат' (Уст); А то́д'ї **з'ни́зу** д'ї́рочку ви́р'ї́жут' і то і би́рут' по́кусочку (Нх);

3) прислівники, що передають траєкторію руху (кру́гом, ку́дойу, с'у́дойу, ту́дойу, ни́зом, го́ройу): Но́жниц'ї де́ржит' і во́но та́к **кру́гом** / **кру́гом** / **кру́гом** / **кру́гом** і сну́йец':а аж до ве́рха (Пд); **Ку́дойу** ж во́ни п'ї́дуть / **ни́зом** чи **го́ройу** (Пш); Та́к і ма́шини бу́л и / шо́ мо́л'о́ти́л и / **с'у́дойу** со́л'о́ма ви́хо́дит' / а **ту́дойу** зе́рно ви́хо́дит' (Лтв); Бе́"ре мо́л'о́дий за но́сови́чок / і ни **ту́дойу** ж за́хо́дит' / а **с'у́дойу** за́хо́дит' (Хц);

4) займенникові прислівники, що вказують на напрямок за віддаленням від просторового орієнтира чи відсутність місця, куди можна піти, дітись, відправити когонебудь, щонебудь (ту́ди, ту́ди́во, ту́да, с'у́ди, с'у́да, ос'у́ди, ос'у́ди́во, н'ї́куди): Йї́здили і про́да́вал и гл'є́чки / і ото́ куп'ї́ла́л и і мо́л'о́ко **ту́ди** ц'ї́дил'и; Та́кий чи́мали́й на

шони¹буд' / шоб **туда** шос' ¹сипат' / це сол¹оміаник був (БП); Гет' ¹вигни¹о оту¹то т'іл'о / бо в ін с'уда був ¹ран'аний // іме¹н:о с'уда і с'уда (БП); І нас це вс'іх с'уда (Дрз); **Ос'уди**во / де оди¹н шпенік / моту¹зоч'ок тоді тир¹е'круте там вос'м'ороч'коу (Пд); Підож'ди / н'ікуди ни йди / н'ічого ни робі (Лн); Наби¹райте ¹воду / і ота'ко / н'ікуди ни ди'в'іц'а (Пгр);

5) займенникові прислівники, що вказують на невідомий або чітко не визначений напрямок руху (ку¹дис', ку¹да, дес'): Йак нали¹т'іл'и н'іме¹ц'к'і самол'оти / шоб ви ¹бачил'и / шо там робил'ос'а / хто **ку¹да** (Дрз); Шоб д'ів'ч'ата ходил'и **ку¹дис'** // це страш'не (Бг); **Дес'** (=кудись) йі'йі ¹визвали / шо йі'йі ни було ¹наче в с'іл'ірад'і (Тш).

Прислівники місця й напрямку можуть функціонувати в значенні інших розрядів, зокрема обставинний прислівник н'ікуди може набувати значення міри і ступеня: І живи¹мо й ти¹пер у¹же ни'годн'і н'ікуди (Уст), сполучаючись при цьому з прикметником; засвідчено також вживання прислівника **до'переду** із семантикою способу дії: Пол'от'н'ана ¹кохта **до'переду** заст'ібал'ас'а / о'так (Стц).

Численною в досліджуваних текстах є також семантична група прислівників часу, які вслід за А. В. Висоцьким, класифікуємо за початком часового відліку, зокрема:

1) відносно пори року (з'і'мойу, л'і'том, ве¹с'нойу, навис'н'і, вос'іни, ос'ін':у): А л'і'том пра'чем / а з'і'мойу дак ¹ковзайут' же / а л'і'том пра'чем / пра'ч / виби'вайут (Зл); А ¹потім уз'али **ве¹с'нойу** бат'ка (Лн); Ни¹ма й одного ч'аву'на / о'це аж цей / аж л'і'том / л'і'том ка'жу / **ве¹с'нойу** забрал'о (БП); А во'но вже так навис'н'і розта'вал'о / (О); А навис'н'і ч'ут' (Іск); **З'і'мойу** на л'оду ¹ковзайут' / а л'і'том кл'адка та'ка ло'жиц'а на ¹тому / коло ¹кожного го'рода ¹копанка ¹викопана (Дрз); То й ¹разом у'же його **вос'іни** чи з'і'мойу пр'али (Скр); ¹Поки мол'отарка його мол'отитиме / дес' ¹ос'ін':у чи кол'и (Лц);

2) відносно дня (с'о'годн'і, с'од'н'а, ¹завтра, на ¹завтра, у'чора): І ку¹ма с'о'годн'і йдут' (Дрз); А ¹трет'у стил'ал'и йа'краз на його і вс'о / це ¹с'од'н'а хо'вайут' (Гн); Ну йа там ¹шото приго'товил'а на ¹завтра (Гн); Так ¹завтра во'на ни ¹п'іде / бо йі'й ни¹ма в ч'ім і'ти (Гн); До тебе ¹завтра чи в суботу / чи в ни'д'іл'у ¹п'рийдут' (СП); А ми вже то'д'і ни йди'мо / ¹наше одбул'ос'а ¹у'чора (Он);

3) відносно частини доби (вдосв'іта, в'ранц'і, у'тром, ¹рано, у'ден', до об'ід, в об'іди, п'іс'ла об'ід, сполудн'а, в'ечер, ¹вечором, у'вече'р'і, з'вечора, уноч'і): Це вже було встай'у **вдосв'іта** і див'л'ус' (Дрз); І тоді у'же **у'тром** / шоб с'ірни'ки и'кономили ж' / дак лучини бу'ли (Кн); **В'ранц'і** ¹рано сх'вачуй'ус' в з'радц'і (Клщ); До дому **в'ранц'і** дру'гу ж' од'ежу на'д'іт' т'реба (СП); Ну ¹нал'ат' у'ранц'і на ¹новий год (Дн); **Уноч'і** / кол'ис' було ¹у'ден' / у'сей ку'ток с'ходиц'а (Дрз); Ми долж'н'і по тіат' к'ін до об'ід навй'азат' (СП); Це ж ¹рано дай'іисти / в об'іди дай'і **в'ече'р'і** дай'і (Лст); А ¹потом у'же п'іс'ла об'ід / вже йак во'но го'тове / с'ходиц'а ц'а вс'а свайба (Тш); Його п'ідчи'н'айи'ни там ¹сполудн'а (Трд); А **в'ечер** вит'а'гайм і йде'мо прат' на ста'вок / виби'вайим (Лп); Та ¹т'іки стал'а **вечором** / думай'у / п'іду тоді до ¹нейі спат' (Зл); А ¹т'іж ж' і'н'ки йак ідут' / о'це **у'вече'р'і** до'дому (Лн); **З'вечора** с'ійу му'ку (Дрз); Ми **уноч'і** пол'а'гал'и спат' / кол'и ¹приход'ат' (Нх); Од'но пл'ат'а ¹старе дал'а йім дво'йур'ідна сист'ра та ¹ото ¹виперут' **ноч':у** та на ¹комин'і ¹висушат' (Нз); у південній зоні середньоаддніпрянських говірок фіксуємо варіанти ¹ночу та ¹ноч'у без подовження й відсутністю / наявністю м'якшення шиплячого приголосного: В ін вит'л'ікарим / ден' при дн'і на ¹робот'і ден' і ¹ночу (Пгр); І так нас ¹три ¹рази ¹приходил'и **ноч'у** / заби'рали в нас во'ни це ко'рову (Лб);

4) у контексті вічності (з'роду, з'в'іку, вс'ігда, ¹всигда, вс'іда, уе'ігда, із пре'жде'в'іку, з'од'іда п'рад'іда): І са'дит' до Покрови // **з'роду** бу'л'о стари ¹л'уди ¹кажут' (Дв); Це ж чоло'в'ік ми'н'і **з'роду** ни да'с'т' (Трд); Чи в тебе шо йе / чи / ¹можі / то'б'і чим до'помог'ти / **з'роду** й **з'в'іку** н'іх'то ни сти'та'в / а ¹робила йак кат (Клщ); Во'но **вс'ігда** остав'л'айи'ц'а (Трд); Йак ми'н'і ни йе / шоб поро'с'а зако'лот' і ок Розд'ву / й од ¹Пасц'і / шоб у ¹мени бу'л'о **всигда** св'іже / **всигда** бу'л'о (СП); А тут оди¹н то'вариш ¹м'ій / так ми **вс'іда** з ним ¹плач'им (Трд); До подру'жки ходил'а ¹ночу'ват' **ус'ігда** (Зл); Ни

знайу / ди'тино / ни знайу / із пре"ждев'іку воно таке / із пре"ждев'іку / і бат'ки наші і були / то було таке / така с'вайба (Мл); ... але ж л'уди / йак кажут' із д'іда прад'іда воно тирида'йеу : а з кров'іу // і л'уди по хатах молилис'а / чи сам'і собі (Вр);

5) щодо етапів людського життя (з'малку, з'мал'очку, з'мал'ичку): Бо з'мал'очку йа його почал'а робит' (Дв); З'малку / що ж / бо [...] у се'ми год п'ішов у ш'кол'у (Хд); З'малку шче носили ве"чер'у до своїйх (Грн);

6) щодо регулярно повторюваного періоду (ш'чо'году, ш'чосу'боти, ш'чон'йатниц'і): На гн'іздо во'на на те саме м'істо во'на ш'чо'году прил'ітає (Іск); Ну то'д'і / йак о'це ж м'ін'ал'и муку / то це вс'ігда бул'о ш'чон'йатниц'і / ш'чосу'боти пи'чу / тикл'а / о-о / йа ше тикл'а хл'іб (Грб);

7) відносні інших дій (ти'пер, та'пер, пот'ім, потім, пот'ом, то'д'і, ти'д'і, раніше, ра'н'іше, ранче, упе'ред, з'разу, зараз, зара, доп'іру, дос'і, сей'год, пос'л'і, наприкон'ц'і): А це ти'пер позасовували в т'і кри'ниц'і (Дв); Та'пер прийш'ли ми до'дому (Дрз); А пот'ім у'же ко'на / по ш'їсди'с'ат с'ноп'ів / ну а пот'ом у'же в сто'жок (Кн); А потім уз'али ве"сно'їу бат'ка (Лн); Виби'вайим / а то'д'і до'дому при'носимо (Нх); То ти'д'і бат'ко под'т'агував / ка'же / шоб ми'не у тай'гу ни завиз'ли (Лн); Ран'че ж ни було та'ких му'зик (Тш); Йак об'верниц'а за н'іч л'ожка / значит' ти сей'год ум'реш (Дн); Ну це з'разу зас'ватуйут' / о / дого'вор'айуц'а у мол'одойі з'разу (Кн); Дак бул'о на'тише / шоб бат'ка ни'має в нас зараз (Зл); Зара др'іш'чами / а то'д'і було к'істо / йак о'це с'одн'і стикла йа хл'іба (Дрз); Доп'іру ж ба'chte одки'дайут' / шоб та'ке м'іас'це (Дрз); Тис'ач'а бул'а в нейі гро'шиї / рубл'ів / то йа ж о'це й дос'і / ни можу ви'трибуват' о'ц'і сто п'ійі'с'ат рубл'ів (Іск); Ну йа роска'зал'а все ч'исто / а то'д'і наприкон'ц'і ка'жу (О); Пос'л'і попоз'гадували ц'і д'ів'ч'ата (Трд); також засвідчено вживання обставинного прислівника місця з часовим значенням: І к'істич'ко / і о'парку / це ж упе'ред (=спочатку) / т'рохи та'ки й дро'ж:ей / і розви'деш і зав'йажі'ш (Трд);

8) відносно частотності, постійності / непостійності виконання дії (тим часом): І у ти'ч'і тим'часом ки'тит' окр'ін / (Хдк);

9) відзайменникові прислівники, що вказують на час або виражають його невизначеність чи всезагальність (ко'л'и, ко'лис', буд'ко'л'и, н'іко'л'и): Йак дого'ворил'ис'а на ко'л'и в'же (СП); Ко'лис' жи' дома ни п'рали (Дрз); О'це йак в ни'д'іл'у на'д'іну / то ми'н'і ни да'йут' буд'ко'л'и (Гн); Ни ка'ждий ден' жи гул'ал'и / це ко'л'и (= коли-небудь) у ни'д'іл'у та в суб'оту (Крж); Йа н'іко'л'и ни купу'вал'а (СП).

Слід зазначити, що прислівники цієї підгрупи виявляють фонетичну варіативність у різних зонах середньоаддніпряньського діалекту: варіанти пот'ім, та'пер, ти'д'і, зара, доп'іру функціонують переважно в правобережних північних і південних середньоаддніпряньських говірках, а пот'ім, пот'ом, то'д'і, ти(а)'пер, зараз, з'разу – у говірках центральної зони пообіч Дніпра; у південній засвідчено пот'ом, пот'омичка: Нафото'граф'ірувал'и к'іно // а пот'омичка / ми до вас ше при'їїдимо (Пгр).

Обставинні прислівники причини становлять обмежену групу слів, оскільки причинові семантико-синтаксичні відношення здебільшого реалізовані прийменниково-іменниковими конструкціями: І д'ітки з гол'оду по'мерл'и //; По'мерл'и вс'і / ни'ма н'ікого / о'це од гол'оду; І по'мерл'и ж із гол'оду ба'гато / і бат'ко вмер / такий здо'ровий був бат'ко л'овкий / мати / п'рава / так із гор'а / сер'це (О). Дослідники вважають, що категорія причини сформувалася відносно пізно й потребує використання насамперед синтаксичних конструкцій задля вичерпності передавання причинових відношень [див. докладно: 3, с. 39].

У діалектних текстах засвідчено тільки відзайменникові прислівники, що вказують на невідому причину дії або модальне значення невідомості, незрозумілості (чо'м, ч'о, ч'ого, ч'ото): Чо'м ти ме"не й од'айеш ми'ж чу'жійі л'уди (Дв); Ч'ото во'но ми'н'і так у'помку (Трд); Ч'ого в'ін ми'не пови'де / йа ни п'іду (СП); А ч'о во'ни га'вкайут' на нас / ч'ого? (СП); Ч'о ж ми ко'лис' гул'ал'и по два'дц'ат' год і по б'іл'иш / і н'іхто ж ни при'водив ди'тину (О); А це ж ч'ого йшло'с' / це ж бат'к'ів друг (Трд); Йабл'ука й гру'ш'і сто'їали до

самої висни / вит'агайм / а вони иче добр'иш'і / а ти'пер ч'ото воно ни пол'учайиц'а таке (Трд); І чос' ти'пер стали хот' оце й зруш'і / р'аб'і / да / йа'к'іс' вони гни'ють' (Трд).

Прислівники мети також представлені в текстах зрідка, що зумовлено складністю цільових семантико-синтаксичних відношень, а тому їх здебільшого виражають прийменниково-відмінкові конструкції чи підрядні частини складного речення: А в'ін каже таке й таке / т'іки Боже сохр'ан'і / шоб н'іхто ни знав (Вр); Шл'іхту робим та шл'іхтуйим т'і нитки / шоб вони бул'и м'їц'нен'к'і і тод'і т'кал'и (Стр). У текстах виявлено два прислівники мети відіменникового й відприкметникового походження (напам'ят', спе"ц'іально): Один пак скатирт' Л'іда забрал'а наша напам'ят' // ше новий був (Дн); Оце ж спе"ц'іально зроблине дл'а борошна / дл'а вис'івок / дл'а прося (Нх) та здебільшого відзайменникові (нашчо, ч'о'го, ч'о): Нашчо ти н'ідиш по йїх // да н'іду / мамо // да при'н'іс таких гриб'ів / да йа йїх виве"зл'а // нашчо вми'рат' (Дв); Оце йа са'ма ж і'ву ч'о'го (О); А ч'о ми'н'і сп'ішит' (Трд).

Засвідчено також випадки, коли прислівники виражають причиново-цільові семантико-синтаксичні відношення: Шоб ти ж ми'н'і отой кохти ни над'ївал'а / шо ти кажеш (З якою метою? З якої причини?) на смерт' // у мене йе жикетик (Пгр); То ч'о'го ж ти там лазиш (Пгр).

А. В. Висоцький виокремив у сучасній українській літературній мові ще й прислівники умови та допустовості [3, с. 44–46], проте в діалектних текстах умовні та допустові семантико-синтаксичні відношення репрезентують підрядні частини складного речення, тому їх не виявлено.

Висновки. Найбільш частотними в діалектних текстах із середньонаддніпрянських говірок є прислівники місця, напрямку та часу, тоді як причинові й цільові семантико-синтаксичні відношення представлені переважно прийменниково-відмінковими конструкціями та підрядними частинами складних речень. Відзначимо також, що більшість засвідчених у діалектних текстах адвербіальних лексем із обставинною семантикою стали літературно-нормативними, підтверджуючи тим самим середньонаддніпрянську діалектну основу української літературної мови. Специфіку досліджуваних говірок виявляють архаїчні відзайменникові прислівники (с'у'да, туд'а, куд'ойу, с'уд'ойу, туд'ойу, ч'ото, тид'і, вс'їда, по'томичка, ос'уди'во, с'тудова, с'ц'удова, н'і'где, оту'то'го), а також окремі відіменникові (замужем, ве"сно'ю, л'ітом, з'і'мойу, с'од'н'а, в об'їди, із пре"жде'в'іку), відприкметникові (по су'с'їдс'к'ій) похідні, а також словотвірні та фонетичні варіанти прислівників, характерні для різних зон середньонаддніпрянського діалекту.

Перспективу дослідження становить репрезентація й докладний аналіз інших розрядів прислівників, засвідчених у діалектних текстах із середньонаддніпрянських говірок.

Умовні позначення говірок

Дв – Дівички, Лц – Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну, Дрз – Дрозди Білоцерківського р-ну, Лн – Леонівка Кагарлицького р-ну, Ос – Острів Рокитнінського р-ну, Скр – Скребиші Білоцерківського р-ну, БП – Бране Поле, См – Семигори Богуславського р-ну **Київської обл.;**

Вл – Великоселецьке, Дн – Денисівка, Он – Онішки Оржицького р-ну, Гн – Гінці, Іск – Іскрівці, Нз – Назарівка, Трд – Тарандинці Лубенського р-ну, Лп – Глобинського р-ну, Крж – Крижанівка, Мс – Мусіївка Хорольського р-ну, О – Олексіївка, СП – Слобода-Петрівка Гребінківського р-ну, Хд – Худоліївка, Уст – Устимівка Семенівського р-ну, **Полтавської обл.**

Вр – Воронівка, Мл – Мліїв, Стр – Старосілля Городищенського р-ну, Грб – Гарбузин, Лст – Листвина Корсунь-Шевченківського р-ну, Лтв – Литвинець Канівського р-ну, Кн – Кононівка, Нх – Нехайки Драбівського р-ну, Бг – Богуславець, Зл – Золотоношка, Кл – Каленики, Пд – Підставки, Пщ – Піщане Золотоніського р-ну, Тш – Ташлик Смілянського р-ну, Грн – Геронимівка, Хдк – Худяки, Хц – Хацьки Черкаського р-ну, Пгр – Погоріліці Чигиринського р-ну, Бгд – Богодухівка, ВБ – Велика Бурімка, Вр – Воронинці, Клщ – Кліщенці Чернобаївського р-ну, Лб – Лебедин Шполянського р-ну **Черкаської обл.**

Умовні позначення джерел

ГПК – Говірки Південної Київщини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2008. – 370 с.

ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : Збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2012. – 325 с.

ГЧ – Говірки Черкащини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2013. – 870 с.

Список використаної літератури

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
2. Вінтоняк О. В. Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки села Баня-Березів Косівського району : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Вінтоняк. – Івано-Франківськ, 2011. – 19 с.
3. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові : монографія / А. В. Висоцький. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 328 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
5. Городенська К. Прислівник / Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – С. 298–313.
6. Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. С. Делюсто. – К., 2010. – 20 с.
7. Захарків О. Т. Семантична структура прислівників часу в бойківських говірках // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К., 1991. – С. 127–133.
8. Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 263–273.
9. Німчук В. В. Українські прислівники двічі, тричі / Праці XIII республіканської діалектологічної наради. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 122–133.
10. Розумик Т. М. Прислівникова лексика в українських говорах району Карпат // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. – Ужгород, 1982. – С. 188–189.
11. Прилипко Н. П. Структура і генеза прислівників // Говірки Чорнобильської зони : Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. – К. : Довіра, 1999. – С. 51–60.
12. Прилипко Н. П. Прислівникове вираження часових значень в українських говорах // Український діалектологічний збірник. – Кн. 3 Пам'яті Тетяни Назарової. – К. : Довіра, 1997. – С. 52–56.
13. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 432–444.

Одержано редакцією 28.02.14

Прийнято до публікації 08.04.14

А. И. Мартынова

Функционирование обстоятельственных наречий в среднеподнепровских говорах

В статье представлено наречие как лексико-грамматический класс слов в диалектных текстах с среднеподнепровских говоров, проанализированы обстоятельственные наречия разных семантико-синтаксических групп и подгрупп, выявлена специфика их функционирования в различных формально-синтаксических позициях и использование отдельных обстоятельственных наречий в смысле других разрядов.

В процессе исследования установлено, что наречия составляют по количеству единиц всего 7–12 %, причем численность может расти за счет повторения наречий, образованных исторически от местоимений. Наиболее частотными являются наречия места, направления и времени, тогда как причинные и целевые семантико-синтаксические отношения представлены преимущественно предложно-надежными конструкциями и подрядными частями сложных предложений. Большинство адвербиальных единиц стали литературно-нормативными, подтверждая тем самым среднеподнепровскую диалектную основу украинского литературного языка, однако часть наречий обнаруживает своеобразие изучаемого диалекта, имеет специфику

лексического, словообразовательного и фонетического оформления в разных диалектных зонах этой территориальной единицы.

Ключевые слова: среднеподнепровский диалект, диалектный текст, зональность, наречие, лексико-грамматический класс слов, обстоятельственные наречия места, направления, времени, причины, цели.

A. I. Martynova

Functioning of adverbial modifies in the Mid Upper Dnieper patios

The article regards the adverb as a lexical-grammatical class of words in dialectal texts of the Mid Upper Dnieper dialects. Also the paper analyzes the adverb belonging to the various semantic-syntactic groups and subgroups, and reveals the peculiarities of its functioning in different formal syntactic positions, as well as usage of some modifying adverbs in the meaning of the subclasses.

The investigation has stated that the adverb form up the portion of 7-12% only, and their number can possibly increase due to reduplication of the adverbs, originated from the pronouns.

Most frequent are the adverbs of place, direction and time, whereas the modifies of cause and consequence in their semantic-syntactic relations are mainly represented by prepositional-flectional constructions and subordinate clauses of compound sentences.

Most adverbial units have become the literary-conventional ones, that accounts for the Mid Upper Dnieper dialect basis of the Ukrainian language, though some adverbs are revealing the specific features of the dialect under consideration being lexically, formally and phonetically shaped in different dialectal zones of this patois territorial unit.

Key words: Mid Upper Dnieper patios, text in patios, zone division, adverb, lexical-grammatical class of words, adverbial modifiers of place, direction, time, cause, purpose.

УДК 811.161.2'

Т. В. Щербина

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ КІЛЬКОСТІ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

У статті на матеріалі діалектних текстів досліджені особливості вербального вираження кількості в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. На відміну від літературної мови, у якій категорія кількості реалізована за допомогою квантитативності й нумеративності, у зв'язних діалектних текстах представлений лише квантитативний її вияв на лексичному, морфологічному, словотвірному, синтаксичному мовних рівнях. У розвідці здійснено аналіз способів і засобів вияву категорії кількості в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя, описано структуру найменувань із кількісним значенням, указано на їхню продуктивність. Центр функціонально-семантичного поля кількості в аналізованому ареалі становлять лексеми зі значенням точно окресленої кількості (числівники, іменники й прислівники). Особливу увагу звернено на вимірювальні (параметричні) лінгвістичні одиниці, що реалізують семантику неточної квантитативної оцінки, репрезентовану мікрополями неозначено малої, неозначено великої, невизначеної й приблизної кількості.

Ключові слова: категорія кількості, означена кількість, неточна кількість, неозначено мала кількість, неозначено велика кількість, невизначена кількість, приблизна кількість, діалектний текст, говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя.

Постановка проблеми. Одним із виявів буття людини є цілий комплекс кількісних уявлень. Результатом пізнання та осмислення квантитативних характеристик об'єктивної реальності стала диференціація людиною точної (визначеної) та неточної (невизначеної й приблизної) кількості. Зміст категорії квантитативності формувався протягом усієї історії людства й став об'єктом уваги представників різних галузей наук – філософів, логіків, лінгвістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поліаспектна категорія кількості була предметом зацікавлень багатьох учених. У сучасних мовознавчих працях представлено